

## BÁRÓ A FRONTON

1914. július 27-én *Az Est* máris hírt ad a nagy háborús eufóriáról, ami az elkövetkező napokban, hetekben, hónapokban csak fokozódni fog, és majd csak az évek során telik meg borzongással. A később „aranykornak” nevezett hosszú békeévek után nemcsak Magyarországon fogadták kitörő lelkesedéssel a háborút, 48 szellemének újraélesztésében és a „magyar vitézség” dicsőségében reménykedve, hanem a fél Európában, nem utolsósorban a politikai ésszel jól kifundált háborús propagandának (erről gondoskodott a k. u. k. propagandaosztály) és a filozófusoknak, íróknak, költőknek, művészeknek, no meg a képi fordulatnak, a fotózszurnalizmus és a mozihíradók elterjedésének köszönhetően, amit a fényképezés elterjedése indított el.

Báró Mednyánszky Lászlót is megcsapja a rajongás szele, a budapesti örömdemonstrációk hangulata. 1914 tavaszán még Isztria tájaiban gyönyörködik, szeptemberben viszont már a zászlódíszben álló Budapestet csodálja, az eggyé vált népet, a jótékonykodás és a szeretet kitöréseit.<sup>1</sup> Ő is be akar vonulni, de mivel a kora miatt ez nem lehetséges – hatvankét éves ekkor –, Czóbel István, a sógora közbenjárását kéri, aki egyenest Tisza István

miniszterelnöknél interveniál, és így valóra válhat a festő „régi álma” – festői álmom egyébként –, hogy „háborút láthasson”. Protekcióval megkapja a szükséges engedélyeket s az igazolványt, és mint a *Budapesti Hírlap* meg az *Új Idők* elszánt, lelkesült haditudósítója, rajzoló- és festőkellékekkel, könnyű és meleg holmival felszerelve végre bevonulhat.<sup>2</sup> Az elkövetkező négy évben megjárja a frontokat, a legelső frontvonalakat is, megmássza a Kárpátokat, „izgalmas napokat” él át Galíciában, Oroszországban, Szerbiában, Olaszországban, Litvániában, a katonákkal együtt a tűzvonalban is megfordul, és a lelkesedése évekig nem csökken. 1916. december 31-én, amikor túl van egy könnyebb sebesülésen, de a veséjét már nagyon megviselte a katonásdi, így összegzi tapasztalatait: „Két és fél éve mindenféleképpen éltem, de mégsem olyan rosszul, fárasztón, mint rendszeren a műteremben”.<sup>3</sup> 1914 őszén, amikor egy napra hazament Beckóra, Czóbel Istvánné báró Mednyánszky Margit úgy látja, hogy „meg volt ifjodva húsz évvel, csupa energia, csupa élet-erő”.<sup>4</sup> A korabeli kritika is ilyesmit vesz észre a kiállított képein: „Valósággal elektrizálódott művészetében”. „Az ő művészete megifjodott a háborúban és megtermékenyült.” „A háború folyamán valósággal megújódott művészete.”<sup>5</sup>

Nagyszerű, rémségesen szép, felséges, grandiózus – ezeket a jelzőket használja Mednyánszky, amikor papírra veti élményeit, egészen 1916-ig. 1915-ben lejegyzí, hogy a háború olyan kegyetlen, hogy föltűmúlja eddigi tapasztalatait és képzeletét, de ekkor még a „materialisztikus szemlélet” okozta egyoldalú fejlődés szükséges ellen-szerének, a „sötét szellemekkel”, a romlottsággal harcoló ellenerőnek látja: „Ezen kóros állapotoknak gyümölcse és egyszersmind

2 A Mednyánszky-akta a bécsi hadilevéltárban, közreadja Markója Csilla, *Enigma* 28(2001), 144–145.

3 „Elkinlódunk még egy kicsit, azután jön a világ vége, valamelyes formában”: Mednyánszky László háborús naplójából, *Enigma*, 28(2001), 98.

4 Czóbel Istvánné báró Mednyánszky Margit emlékezései Mednyánszky Lászlóról = Deák Dénes, *Festő a világháborúban: Mednyánszky László festészete 1914–1818*, Bp., Gondolat – Idea Tours Kft., 1991, 90.

5 Timár Árpád: *Mednyánszky László a magyar sajtóban 1876–1919* = Mednyánszky, szerk. Markója Csilla, Bp., Kossuth – Magyar Nemzeti Galéria, 2003, 68–69.

1 Válogatás Mednyánszky László háborús levelezéséből, közreadja Markója Csilla, *Enigma* 28(2001), 111.

orvossága ezen háború”, jegyzi fel a naplójába 1915 tavaszán.<sup>6</sup> 1916-ban már a „borzalmas” jelzőt használja. 1917-ből – ebben az évben lát közletről hadikórház – származnak azok a mondatok Mednyánszky Margitnak írt leveleiben, amelyeket idézni szoktak, Mednyánszky állítólagos pacifizmusát alátámasztandó: „Különben minden, amit lát, hall az ember, borzalmas. Ilyen keményen talán még nem büntették ezt a vén Európát”, valamint: „Bárcsak mihamarabb vége volna ennek a véres álomnak, már több volt az elegendőnél is.”<sup>7</sup> És leírja a Napló egyik legdirektebb, legárulkodóbb és legrealisztikusabb mondatát: „Folyik a munka, közeledik a halál.”<sup>8</sup> Négy év múlva már nem lesz az élők sorában, 1919. április 17-én Bécsben, 66 évesen éri a halál, amit a frontokon szerzett vesebaja sürgetett meg.

Mednyánszkyt sok kortársával ellentétben nem a hazafias buzgalom hajtotta a háborúba, hanem a hivatása. A festés volt az, ami értelmet adott harctéri kalandjainak. Úgy érezte, hogy mint festő rengeteget nyer a háborúban, ahol ő elsősorban gyűjtögetett: új, érdekes, erős, friss benyomásokat (az ő jelzői), „csodaszép motívumokat”, tájakat, hangulatokat, színeket, arcokat, vagyis típusokat, tömegjeleneteket, dinamikus formákat. Még a lövöldözést is „hangulatgerjesztőnek” érzi.<sup>9</sup> Naplóiban, leveleiben sohasem vesz a tollára patrióta frázisokat, hanem a festői meg a szellemi élményeiről ír. Munkalázban ég, rengeteget rajzol, „sok évre elégséges anyagot hurcol magával”.<sup>10</sup> Feladatának érzi a megismerést is, rengeteg „tanulni valót” sejt a harctereken.

Az első világháború propagandisztikus szempontból is sok újat hozott. Az Osztrák–Magyar Monarchia létrehozta a Sajtóhadis-

szállás<sup>11</sup> és a hadifestő, a haditudósító intézményét. Mednyánszkynek is a vándorló Pressequartier-ban volt a munkahelye, jó fizetéssel, jó, számára különösen kellemes férfitársaságban, szabadságos időszakokkal, amikor a műtermében, Bécsben, vagy otthon, Beckón kidolgozhatta a vázlatait. Az osztrák-magyar hadvezetés nagy súlyt fektetett az újságírók és művészek kiváló ellátására, a Sajtóhadiszálláson a Művészcsoporthoz vídám férfiélet folyt. A Monarchia hadügyminisztériuma Európa-szerte vándor hadikiállításokat szervezett, három év alatt több mint százat. A válogatást végző zsűritagok és a kiállítók között ott volt Mednyánszky is, aki szerette ezt a kritikai munkát. A Kriegspressequartier egyedülálló új intézmény volt, mely a hadifestőket hivatalnoki státuszba helyezte, utaztatta őket és a képeiket, a műveiket a bécsi Heeres múzeum meg is vásárolta. A művészek kötelesek voltak meghatározott számú munkát leadni az ún. képgyűjtő állomásokon, de nem volt cenzúra, azt senki sem ellenőrizte, hogy mit és milyen stílusban alkotnak, a művészek szabad kezet kaptak, a megszabott irányvonal nagyon általános volt.

Maróti Géza építész, Mednyánszky jó ismerőse így írja le visszaemlékezéseiben a Pressequartier-t: „Olyan volt ez a szellemi zsidvásár, mint egy pusztulásnak induló hajó, mely magával viszi a sajátos halálos patkányait és mikrobáit. Volt közöttük nagy-német, nemzeti, klerikális, antiszemita, demokrata, zionista, szocialista, anarchista – sőt mint később kitűnt még kommonista is – ahány politikai árnyalat – annyi nép és nemzetiség. Egyszóval egész Ausztria kicsiben – de már itt is szétesve és torzsalkodva.”<sup>12</sup>

A Sajtóhadiszállás kirándulásokat, frontlátogatásokat szervezett a művészek számára,

6 Mednyánszky László *feljegyzései 1877–1918: Válogatás a festő kiadatlan naplófeljegyzéseiből*, szerk., jegyz., utószó Bárdoly István, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2003 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2003/5).

7 Bárdoly, *Válogatás...*, i. m., 127.

8 Uo., 301.

9 Uo., 122. „Nagyon sok szép képtárgyat és még több erős és friss benyomást gyűjtöttem. A mindennap ismétlődő hatalmas lövöldözés egészen hangulatgerjesztő, égi háborúk alkalmával alig lehet a mennydörgéstől megkülönböztetni.”

10 Uo., 114–115.

11 A Sajtóhadiszállásnak a segédzemélyzettel együtt 880 munkatársa volt. Különösen a fotó- és filmrészleg kiépítését tartották fontosnak. A tudósítók között hírneves írók is voltak, például Egon Erwin Kisch. Az Ellenséges Propagandát Elhárító Csoport előadásokat tartott, és brosúrákat adtak ki. L. Peter Broucek, *A Sajtóhadiszállás és az irodalmi csoportok*, Enigma 28(2001), 193–205. A hadifestő intézménye is hivatalos státuszt jelentett.

12 Mednyánszky László *feljegyzései 1877–1918: Válogatás a festő kiadatlan naplófeljegyzéseiből*, szerk., jegyz., utószó Bárdoly István, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2003 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2003/5).

és nagy gondot fordítottak a biztonságukra. „Egyáltalán nem volt olyan könnyű igazán találkozni a háborúval”, írta az egyik osztrák résztvevő, és Mednyánszky is azt jegyezte le – nem kis örömmel –, hogy csak 1917-ben látott először igazán háborút.

Mednyánszky buzgón teljesíti haditudósítói, azaz képleadási kötelezettségeit. Egy anekdota szerint a süvítő golyók közt is rajzolt, és az olasz katonák II Santónak nevezték, nem lőttek rá. A sérthetetlenség azonban csak mítosz volt, Mednyánszky egy alkalommal könnyebben megsebesült. Kitüntetést is kapott – a Ferencz József-rend tisztikeresztjét –, amit azonban ő plecsninek nevezett, és nem hordott.

Mednyánszky szolgálata másra vonatkozott, nem a hazára. A politika egyáltalán nem érdekelte. Naplóinak tanúsága szerint mindenekelőtt és élete végéig szerelmes barátját, a majd egy évtizede elhunyt parasztleányt, Kurdi Bálintot, Nyulit szolgálta<sup>13</sup>, akit, úgy képzelte, a halál közelebb hozott hozzá. Őt szólongatja majd mindegyik naplójegyzetében, becézi, mantrázza a nevét, vezetőjének, fiának, barátjának nevezi. Kurdi Bálint emlékezetében élő figurájából kialakította a jóság, a tisztaság megtestesülését, és ez az alakzat az, aki őt a tisztulás, a javulás útján vezeti, hogy meghaladván önmagát, méltóvá váljék hozzá az örök életben. Amikor, szintén tüdőbajban, meghal egy másik fiatal védence, a szintén alacsony származású, rákosszentmihályi Horváth Jani, néha őt is a Nyuli mellé helyezi, aki azonban központi alakzat marad Mednyánszky lelkivilágában: az a figura, aki erőt adni és aki menedékkül szolgál, az alfa és az ómega, akit szólongatva egyúttal a halál-ösztönnek is utat engedhet; a tisztaságvágy halálvágyba torkollik. Az életet az állattal azonosítja, amitől a halottai óvják meg őt. Ezek a fiatal, elhunyt férfiak, akiket szeretett, „útítársai az örökkévalóságba”.<sup>14</sup>

13 Kurdi Bálint (Nyuli) 1906. XII. 23-án hunyt el súlyos tüdőgyulladásban. Markója Csilla kutatásai nyomán tudjuk, hogy Mednyánszky a váci parasztfiúval 1881-ben ismerkedett meg, és a halálos ágya mellett is ott volt.

14 Bárdoly, *Mednyánszky... i. m.*, 283. „Nálam az élet, az állat ismét jogaiba akar lépni, mindenféle önző vágy kezdett ébredezni lelkemben, de résen állok, süllyedni nem fogok, ti édes halottam megóvtok, szívemnek tisztának kell maradni, hogy szent emléketeket méltó legyen megőrizni.”

Mednyánszky a háborúban még fokozottabban folytatja azt a spirituális életet, amit addig is élt, akaraterősítő, hiterősítő „lelki gyakorlatokat” végez, és keresi a spirituális technikákat, amelyek elvezethetik a „javuláshoz”, a „fölébredéshez”, vagyis az öntudat fokozáshoz, megszabadítják az önzéstől, az állati ösztönök, a „földi vágyak” túlerejétől, és megtisztítják. A „tisztulás”, a „tisztultabb, magasabb élet”, a tiszta lelkiismeret és a tiszta belső „léggör” (az ő metaforája) a fő célja, „erkölcsi javulásra” törekszik, „a jó győzedelmét” óhajtja, minek érdekében elsősorban a „kontemplatív elemet” kell fölerősítenie, azt a „belső központot”, ahol minden együtt van, és a tisztaság ereje által lehetővé teszi a fölemelkedést a magasabb, szebb régiókba, ahova csak a „legerősebb és legtisztább szellemek hatolhatnak el” – no és „a legszebb képek”. „Hidat kell építeni a véges és a végtelen között: ehhez minden nem mulandó érzés képezi az anyagot”, írja. A „legszebb képek”, vagyis a legsikerültebb festményei ezeket a nem mulandó érzéseket kívánják megörökíteni, hogy átsegítsék őt abba a tisztaságba, amiben hisz, és ahol az „édes halottai” laknak. Naplójában egyként találhatók napi feljegyzések az aktuális eseményekről, dolgokról és a tennivalókról, valamint elmélkedések, filozofálás, ami nála inkább ezoterikus spekuláció. És képleírások is szép számban, meg színek és fények szóbeli rögzítései. És visszaemlékezések a fiatalságára, a halottaira, akik így mintha nem haltak volna meg, s a múlt, gondolja, nem múlt el, hanem őbenne lakozik, és erőt ad a jelennek: „ti meg nem haltatok, a múlt is csak látszólag múlt, mindez csak része az örök életnek”.<sup>15</sup> A festő a német festővel, Paul Kleevel együtt szóról szóra elmondhatja, amit az 1914-ben vetett papírra: „Ich bin gewappnet, / ich bin nicht hier, / ich bin in der Tiefe, / bin fern... / ich bin so fern... / Ich glühe bei den Toten.” A kleei „Flucht nach Innen”, a menekülés a belsőbe neki is mindennapi kenyeré.

A háború, a véres történelmi idő, amiben

15 „Elkínlódnak még egy kicsit, azután jön a világ vége, valamilyen formában”: *Mednyánszky László háborús naplójából*, Enigma, 28(2001), 74.

caplat, és ami a szeme előtt zajlik, nemritkán lőtávolságban, ilyen megtisztulási lehetőséget kínál. A megtisztulás érdekében kell áldozatokat és „önáldozatot” hozni. A háború, akár csak más szerencsétlenségek és katasztrófák, felráznak, megtisztítanak, „halálmegvetést” érlelnek, ami fölemeli az embert, az örökkévalóságra mint otthonra emlékezteti. „Csak a nagy fájdalom ébreszthet föl egy magasabb életre”, írja.<sup>16</sup> Mednyánszky a háborúban, a katasztrófákban „belső poézist” észlel, 1915-ben le is írja a naplójába „a háború poézise” szintagmát, és „a közös célokért elviselt szenvedések poéziséről” gondolkodik. A „háború borzalmait”, beismeri, mások, mint amiről képzelgett, és sokat tanul belőlük, mindazonáltal szerencsésének érzi, örül neki, hogy közelről láthatja ezeket, az „óriás küzdelmet”, ami felkavarja és munkára készíti. Az antimilitarizmus szerint „materialista felfogásból ered”, ugyanis nem veszi figyelembe annak a belső, szellemi felemelkedésnek a lehetőségét, ami őt izgatja.<sup>17</sup>

Mednyánszky elmondhatná azt, amit Paul Klee: „Ich habe diesen Krieg lügst in mir gehabt. Daher geht er mich nichts an.” (Már régóta magamban hordozom a háborút. Ezért nincs közöm hozzá.) A háborúban, mint lejegyz, „tömörített alakban”<sup>18</sup> láthatja azt, ami egész életében foglalkoztatta, ahogy Móricz fogalmazott: „az emberekben alvó energia roppant kisüléseit”, mintha a harcmező csak kiterjesztése lenne annak a szférának, ahova korábban is mindig ellátogatott, ezek pedig a nagyvárosok félvilági, alvilági bugyrai, kocsmái voltak, az amorális férfiak, bűnözők, csavargók, csepűragók és a külvárosi, falusi nyomorgók élete. Hadifestőként tulajdonképpen kiteljesítette azt a világcsavargó életmódot, amit azelőtt is folytatott, amikor „ismeretlen emberek sötét zsombékjába” (Bálint András) szállt le. „Vándorcigány természetemnek jelen életmódom használ”, írja egyik levelében a frontról, „igazán erre a bohém életre születtem”, jegyzi meg egy má-

16 *Uo.*, 97.

17 Bárdoly, *i. m.*, 270.

18 „Még egyszer végignézni, végigérezni mindent, amiért életében rajongott és amit megismerni törekedett, mindezt tömörített alakban.” In: Bárdoly, *Válogatás... i. m.*, 134.

sikban.<sup>19</sup> „A csirkefogók élete, annak poésisa nagyobb skálában? Háború?”, teszi fel a kérdést önmagának 1916-ban.<sup>20</sup> A háború mint kihágás, kizökkenés a „megszokott, unalmas schablon életből”<sup>21</sup> jobb számára, mint a műteremben dekkolni, mert a harctereken „palástalanabbul” tárulnak elé a világ dolgai, és a fizikai fáradság is jótékony hatással van a szellemére. A nyomor és a bűnözés tapasztalatai után, amit a békében szerzett, a háborús bűnök meg sem kottyannak neki. Ahogy Markója Csilla, a festő legfontosabb kutatója írja: „Mednyánszky művészetét a háborús tematika mintegy betetőzte: mintha minden figurája erre a szörnyű adekvációra, az ellentmondásos emberi természet legleplezetlenebb megnyilatkozására készült volna.”<sup>22</sup>

Mednyánszky ugyanazon gondolkodik, mint Ferenczi Sándor, aki már 1914 augusztusában fenséges „Naturexperiment”-nek tekintette a háborút. Azelőtt a természeti katasztrófák – vulkánkitörés, árvíz, járvány – iránti festői kíváncsisága vitte el őt a veszélyes helyekre, de a társadalmi kegyetlenségek is érdekelték, a rablótámadás, a kivégzés, a lincselés, a tömegdemonstrációk; most mindezt valóban sűrítve tapasztalhatja. A káprázatos természet és az emberi természet meghasonlottságának a kiazmusa foglalkoztatta, és a háborút természeti eseménynek vette – a politikai koordinátáiról egy szót sem ejt, és azok nem is érdeklék. Naturalizálta a háborút. Amihez végül is nem volt köze. Magasabb szempontból viszont „játéknak” látta, mint minden földi küzdelmet.<sup>23</sup>

A nomád háborús élet Mednyánszkyt káprázatos tájélményekkel is megajándékozta, amire szintén fel volt készülve, hiszen a táj egész életében foglalkoztatta mint festőt. A szeme elé táruló tájat, a panorámát, az eget, a fákat, a hegyeket továbbra is ugyanolyan elvarázsoltnan csodálja, mint korábban; a lövészárkok, a katonák, a trének, az ütegek, a drót-

19 Markója, *Válogatás... i. m.*, 112.

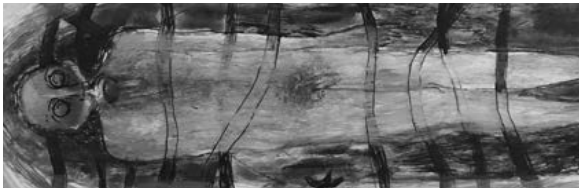
20 Bárdoly, *Mednyánszky... i. m.*, 331.

21 *Uo.*, 339.

22 Markója Csilla, *Egy másik Mednyánszky: Tanulmányok*. Bp., Meridián, 2008 (Enigma Könyvek), 301.

23 *Uo.*, 295. „A játékot eddig komolyan vettem, ezentúl nem fogom már elfelejteni, hogy mindez, ami itt lent küzdelem és szenvedés, egészében csak játék.”

akadályok a tájkép „megélnkítését” szolgálják. A véres történelmi időt a tájban vibráló időn túli ragyogással tölti meg. Gyakran nem is tudni, hogy amikor tűzfényekről vagy „véres drámáról” ír, akkor az alkonyi tájra vagy torkolattűzre gondol-e.



A háború esztétikai szemlélete tükröződik azokban a naplójegyzeteiben, amelyekben a háborús arcok, tárgyak, jelenetek színeit és formáit rögzíti. Leírja például, hogy „az ágyú szép kékeszürke kissé zölden, a fő részek barnák és kékek”.<sup>24</sup> Rengeteg ilyen rövid festői leírást találunk a naplókban a csataterекről, lövészárkokról, vonuló trénekről, amikor Mednyánszky a színekben gyönyörködik és a festői benyomásokat memorizálja. A háborút professzionális szemmel nézi, az ő hivatása pedig a festés, ezért az ágyú színe és formája fontosabb számára, mint az, hogy ez a lőfegyver milyen pusztítást és szenvedéseket okoz. Ő, aki oly együttérző, segítőkész és anyagilag is, emberileg is önfeláldozó volt az alacsony származású védenccel és más szegény emberekkel, akiknek megsegítését és támogatását a „legelemibb emberség” követelményének tartotta, a háborúban nem ad hírt ilyes szánakozásról, nem ír a katonák és a civilek szenvedéseiről, és nem is festi meg. A képein nyoma sincs azoknak a pacifista vagy háborúellenes szólamoknak, amelyeket egyes művészettörténészek beleláltak.

A háborús eufória vagy patriotizmus sincs azonban a festményeken és rajzokon jelen. A tájképeken a természet közömbössége látszik, az emberek megsemmisítő kicsinysége a széles, nagy, kopott és kopár ég alatt, mely már nem ragyog oly fényesen, mint a háború előtti vagy a háború első feléből való festményeken, ellenkezőleg, fojtott, becsukódik, üres. Néha metafizikussá, azaz apokalipti-

kussá válik a térélmény. A festmények többsége azonban nem a transzcendens megnyírást, ellenkezőleg, a bezárulást, a be- és elrekesztődést szemlélteti. „Nagyon éreztem a legintimebb ifjúkori természetkultusz és a mostani, erőszakos és tragikus érzelmek közötti hallatlan ellentétet”, írja 1915-ben, azonban szóban a „diszharmonikus, kínzó kétevényeken” való felülemelkedést szorgalmazza, „a lét végtelen sokoldalúságának és nagyszerűségének” átérzését, miközben a festményeken egy sokkal borúsabb lét tükröződik, ahol a halál az úr, a korábbi festményekhez viszonyítva csökken a látható transzparenciája, és növekszik a sötétség. A panteizmus kiveszik a háborús festészetéből.<sup>25</sup> Markója Csilla, a szakértő szavaival: „Menekülőket és tréneket ábrázoló képein az emberek kezdet és vég nélkül, örök céltalansággal vonulnak.”<sup>26</sup>

Mednyánszky a halott katonák festőjévé válik. A halottak a földre vagy a föld felé fordulnak, teljes dermedtséget sugározva, és hulladékjellegük van, az enyészetet, a földre való belepusztulást mutatják. Beleolvadnak a „végtelen őanyagba”, mely fogalmat Mednyánszky 1917-ben sajátította el egy ezoterikus olvasmányából. Leggyakrabban nem látni fölöttük eget, csupán „halálszaggal terhes levegőt”, ahogy egy korabeli névtelen kritikus írta.<sup>27</sup>

A sebesültek és a hadifoglyok portréin a szenvedélyek kiürülése, lefagyása látszik. A sebesültek szeme lezárul, karjaik összefonódnak, kezük összekulcsolódik. „A fájdalomban és fáradtságban megérlelődött tompa közönyösséget művész így még nem rajzolta” – írta az *Új Idők* névtelen kritikusa.<sup>28</sup>

Ami mindennek értelmet ad nála, az a munka, azaz „a múlt gondos megőrzése és feldolgozása”<sup>29</sup>, vagyis a festés, ami Mednyánszky László hivatása és életformája volt a fronton is.

<sup>25</sup> Ezt már a korabeli kritikusok is észrevették. Farkas Zoltán például leírja, hogy az egyik „jelenet fölé ólmos égbolt borult, mely viaszgatalanul tekint le az emberi kinokra”. L. *Az első világháborús magyar hadifestészet: Szemelvények a korabeli sajtóból*, Enigma, 28(2001), 180–183.

<sup>26</sup> Markója, *Egy másik...*, i. m., 301.

<sup>27</sup> Timár, i. m., 69.

<sup>28</sup> Mednyánszky, Enigma, 28(2001), 184.

<sup>29</sup> Bárdoly, *Válogatás...*, 359.

<sup>24</sup> „Elkínlódark”..., i. m., 73.